

VELIKOST RODINY – POSTOJE, NORMY A REALITA^{*) **)}

Ladislav Rabušic – Beatrice Chromková Manea

FAMILY SIZE – OPINIONS, NORMS AND REALITY

Abstracts

Many studies point to the fact that realised fertility is below the level of ideal family size and below fertility intentions (e.g. Goldstein – Lutz – Testa, 2003). In this article, the authors focus on the relationship between opinions on family size, the ideal number of children, and the actual number of children, using data from a sociological study conducted on the Czech population aged 40–55. The first part of the paper deals with issue of family size from a normative point of view and presents three indicators: small, large and standard family size. It then goes on to discuss the desired number of children under ideal conditions and the actual number of children, and tackles the issue of how these two indicators are linked. It also investigates whether people have a clear idea of the number of children they want to have, whether their plans change in time, and how their plans relate to realised fertility.

Keywords: reproductive behaviour, fertility ideals, normative family size, actual number of children

Demografie, 2013, 55: 208–219

ÚVODEM

Značná část demografické literatury zabývající se reprodukčním chováním se soustřeďuje na sociálně psychologické a sociologické koncepty jako jsou normy (společenský tlak na určitý počet dětí), postoje (k reprodukci), intence (kdy začít s reprodukcí), očekávání (o počtu dětí v rodině) a preference (jak spolu soupeří reprodukce s jinými lidskými aktivitami). Zajímá se přitom, jak jsou tyto koncepty vzájemně provázány z hlediska svého výsledku, to je konečné plodnosti neboli výsledného počtu dětí, který lidé mají. Ukazuje se, že vztahy mezi těmito koncepty jsou značně komplexní a de facto reciproční: normy, preference a intence sice na jedné straně ovlivňují reprodukční chování a výsledné počty dětí, na druhé straně ale – a platí to především ve společnostech s nízkou úrovní plodnosti – výsledné (nízké) počty dětí zpětně ovliv-

ňují reprodukční klima ve společnosti a ustanovují nové normy, přání, intence a preference (viz např. van Peer, 2002; Goldstein – Lutz – Testa, 2003). Lutz, Skirbekka a Testu (2006) přivedly tyto úvahy až k vyslovení alarmující hypotézy o pasti nízké plodnosti (*Low-fertility Trap Hypothesis*). Ta předpokládá, že nízká plodnost, která je dlouhodobě zaznamenávána v mnoha evropských zemích, vede k tomu, že se v mladších kohortách snižuje představa o ideálním počtu dětí, což má za následek jejich nižší konečnou plodnost. Mnozí autoři se také zajímají o to, jak definovat ideální, preferovaný, očekávaný a požadovaný (*desired*) počet dětí a jak jsou tyto koncepty relevantní pro reprodukční chování (viz např. Billari et al., 2009; Schoen et al., 1999; Testa – Toulemon, 2006).

V kontextu těchto úvah budeme v našem článku zkoumat, jaké jsou představy vybraného vzorku

*) Výzkum pro tuto stať byl podporován grantem Grantové agentury ČR (GAČR), číslo projektu P404/11/0329, název projektu *Mužské reprodukční chování v ČR*.

***) Děkujeme dvěma anonymním recenzentům za upozornění na nedostatky a za velmi cenné návrhy na doplnění textu.

české populace o tom, co je velká rodina, jaké jsou její (normativní) představy o standardní velikosti rodiny a jak definuje rodinu malou. Dále se budeme zabývat chtěným počtem dětí za ideálních podmínek a skutečným počtem dětí a budeme sledovat, zdali a jak jsou tyto dva fenomény provázány. Budeme také zjišťovat, jestli lidé mají o počtu dětí jasnou představu a zdali ta je neměnná nebo zda dochází k její proměně a jak se to celé váže na realizovanou plodnost. Článek je založen na explorační analýze, kdy cílem není testování hypotéz, nýbrž deskripce relevantních fenoménů. Většina analýz zde bude provedena s ohledem na pohlaví respondenta, neboť vycházíme z předpokladu, že představy o reprodukci jsou u mužů a žen odlišné.

DATA A METODA

Odpovědi na naše otázky budeme hledat v datech speciálního výběrového šetření, které jsme uskutečnili ve druhé polovině roku 2011. Šetření bylo součástí výzkumného projektu, který se zabýval mužskou reprodukci a jelikož v rámci tohoto projektu pro nás bylo důležité zaznamenat reprodukční historii respondentů, zvolili jsme věkovou skupinu, která má svou reprodukci v podstatě ukončenou. Metodou náhodného výběru a za použití standardizovaného dotazníku tazatelé agentury *Median* dotazovali muže ve věku 40–55 let. Pokud dotazovaný muž žil ve společné domácnosti ať s manželkou (v manželském svazku) nebo s partnerkou (v nesezdaném soužití), byla dotázána také tato žena (prostřednictvím dotazníku pro

ženy). Tím jsme získali data od 800 párů (tj. od 1 600 respondentů): muži byli v již zmíněném věku 40–55 let, věk jejich partnerek se pohyboval i mimo tento interval (byly většinou mladší). Pokud žil muž sám, získali jsme data pouze od něj – těch bylo celkem 450. Pokud náhodný výběr zavedl tazatele do domácnosti, v níž žila jenom žena, ale byla ve věku 40–55 let, byl s ní vyplněn ženský dotazník. Počet těchto respondentek jsme omezili na 450. Celkově jsme tak získali údaje od 2 500 respondentů, pro účely této statě budeme pracovat s daty pouze těch respondentů, kteří byli ve věku 40–55 – měli jsme tak k dispozici údaje od 1 251 mužů a 1 070 žen.

VÝSLEDKY

1. Představy o velikost rodiny – normy

Pro zjištění představ o velikost rodiny byly použity v dotazníku tři otázky, které měřily, kolik dětí spojují respondenti s výrazem „malá rodina“, „velká rodina“, a „standardní rodina“.¹⁾ Výsledky jsou zachyceny v tabulce 1. Je z ní zřejmé, že v povědomí české generace středního a staršího věku (40–55 let) – a muži a ženy se ve svých asociacích neliší – je **malá rodina** jednoznačně asociována jako rodina s jedním dítětem (přibližně u 82 % respondentů). 11 % respondentů považuje za malou rodinu takovou, v níž jsou dvě děti, 7 % za takovou, v níž není žádné dítě.

Co se týče asociací s pojmem **velká rodina**, pak jako velká je v myslích našich respondentů asociována rodina se čtyřmi (35 %) a s pěti a více dětmi

Tab. 1: Představy respondentů o velikosti malé rodiny a velké rodiny podle pohlaví (všichni respondenti ve věku 40–55 let bez ohledu na rodinný stav) v % | Notions of the size of small and large families by sex (respondents aged 40–55) in %

	Počet dětí v malé rodině					Počet dětí ve velké rodině				
	0 dětí	1 dítě	2 děti	3+ dětí	celkem	2 děti	3 děti	4 děti	5+ dětí	celkem
Muži	7,4	80,9	11,4	0,3	100 %	3,2	28,1	35,2	33,5	100 %
Ženy	6,6	82,7	10,0	0,8	100 %	2,6	24,7	40,7	32,0	100 %
Celkem	7,0	81,7	10,7	0,5	100 %	2,9	26,5	37,7	32,9	100 %

Pramen: Datový soubor *Mužské reprodukční chování 2011*; vlastní výpočty (N = 2 266 pro údaje o malé rodině a N = 2 271 pro údaje o velké rodině).

¹⁾ Otázky v dotazníku zněly: *Často se mluví o malých a velkých rodinách, ale každý si pod tím může představit něco jiného. Když se řekne „malá rodina“, kolik dětí se Vám vybaví? A když se řekne „velká rodina“, kolik dětí se Vám vybaví? A když se řekne „standardní rodina“, kolik dětí se Vám vybaví?*

Tab. 2: Představy respondentů o velikosti *standardní rodiny* podle pohlaví (všichni respondenti ve věku 40–55 let v %) | Notions of the size of small and large families by sex (respondents aged 40–55) in %

	Počet dětí ve <i>standardní</i> rodině			
	1 dítě	2 děti	3+ dětí	celkem
Muži	7,4	80,9	11,4	100 %
Ženy	6,6	82,7	10,0	100 %
Celkem	7,0	81,7	10,7	100 %

Pramen: Datový soubor *Mužské reprodukční chování 2011*; vlastní výpočty (N = 2 272).

(33 %), opět bez rozdílu pohlaví. Zajímavostí zde jistě je, že přibližně čtvrtina respondentů považovala za velkou rodinu již rodinu se třemi dětmi, přičemž častěji to zde byli respondenti ve věku 40–47 let oproti respondentům ve věku 48–55 let. Žádný z respondentů nevažoval ve spojení s výrazem **velká rodina** rodinu bezdětnou nebo rodinu s jedním dítětem.

Respondenti se také vyjadřovali k velikosti **standardní rodiny**. Je zřejmé, že když za malou rodinu je považována ta s jedním dítětem a za velkou se čtyřmi popřípadě s pěti dětmi, pak s výrazem **standardní rodina** je nejčastěji asociována rodina dvoudětná (u 78 % respondentů – tab. 2). 18 % respondentů považuje za standardní rodinu se třemi a více dětmi a pouhých 5 % pak rodinu s jedním dítětem. Ani v představách o velikosti standardní rodiny není mezi muži a ženami žádný rozdíl. Zajímavostí zde opět je, že bezdětná rodina nebyla mezi standardními typy rodin vůbec zmíněna.

Co z těchto zjištěných výpovědí celkově vyplývá? Naše údaje pocházejí od respondentů narozených v letech 1956–1971, takže jejich socializační a formativní procesy se odehrávaly v období takového demografického režimu, kdy úhrnná plodnost oscilovala mezi 2,56 v r. 1956 a 1,89 v r. 1990 dětí na jednu ženu.²⁾ Jejich výše uvedené představy o velikosti rodiny tak odrážejí jejich mentální fertilitní normy: respondenti během svého dospívání viděli kolem sebe v rodinách vlastních a v rodinách svých vrstevníků převážně dvě (ale někdy i tři) děti, takže za „standardní rodinu“ je proto v této generaci jednoznačně považována rodina dvoudětná. Za „malou rodinu“ pak rodina s jed-

ním dítětem a za „velkou“ rodina se čtyřmi nebo pěti dětmi.

2. Představy o velikosti rodiny, *chtěné a skutečné počty dětí*

Představy respondentů o velikosti rodiny jsou ale, jak jsme zjistili, do jisté míry spjaty s tím, kolik dětí respondenti sami skutečně mají, což ilustruje tabulka 3. Např. zatímco bezdětní respondenti považovali za „velkou rodinu“ takovou, která má v průměru 3,86 dětí, pro respondenty se dvěma dětmi byla „velká rodina“ asociována v průměru s 4,19 dětí a pro respondenty se čtyřmi dětmi znamenala „velká rodina“ v průměru 4,78 dětí. Údaje v tabulce tak napovídají, že vztah má podobu přímé úměry: čím vyšší počet dětí člověk má, tím vyšší jsou také jeho představy o počtu dětí typických pro malou, velkou a standardní rodinu. Jak ale ukazuje korelační koeficient, souvislost to není příliš těsná, byť je statisticky signifikantní. Nejsilnější korelační vztah mezi počtem vlastních dětí respondentů a jejich představami o malé, standardní a velké rodině jsme našli u představ o velikosti standardní rodiny, kde Pearsonovo *r* nabylo hodnoty 0,27. A jak již napovídaly předchozí tabulky, tyto korelace byly stejně těsné jak u mužů, tak i u žen.

Podíváme-li se na předcházející výsledky optikou v úvodu zmíněné hypotézy „pasti nízké fertility“ (*Lutz et al.*, 2006), pak zde máme náznak, že by i v českém prostředí mohla mít své opodstatnění. Jsou-li představy respondentů o velikosti rodiny – a především o velikosti standardní rodiny – korelovány se skutečným počtem dětí, pak při dlouhodobě velmi nízké

²⁾ Pro srovnání, generační plodnost ve věku 40 let byla u generace narozené v r. 1956 2,07 dětí na ženu a u generace narozené v roce 1971 1,84 dětí na ženu (data získána z Human Fertility Database: <http://www.humanfertility.org/cgi-bin/country.php?country=CZE&tab=si&t1=1&t2=2>).

Tab. 3: Průměrný počet dětí v představách o malé, velké a standardní rodině podle počtu vlastních dětí a korelace mezi počtem vlastních dětí a představami o velikosti rodiny (poslední řádek) | Notions of the average number of children in a small, standard and large family by the number of children respondents have and the correlation between the number of children they have and their views on family size (last row)

Počet vlastních dětí	Průměrný počet dětí		
	malá rodina	velká rodina	standardní rodina
0	0,94	3,86	1,97
1	0,98	3,83	1,97
2	1,05	4,19	2,13
3	1,13	4,61	2,46
4	1,24	4,78	2,4
5	1,47	5,24	2,53
Celkem	1,05	4,18	2,14
Korelace Pearsonovo <i>r</i>	0,16**	0,20**	0,27**

Pramen: Datový soubor *Mužské reprodukční chování 2011*; vlastní výpočty (N = 2 265).

plodnosti (to je nižší než 1,5 – a tu u nás registrujeme od r. 1994), vyrůstají nové generace, které kolem sebe vidí, že běžná (standardní) je rodina s malým počtem dětí. Tento jev, který *Goldstein et al.* (2003) označují za „dolů se krotící spirálu požadovaného počtu dětí“ (*downward spiral of desired fertility*), pak může mít vliv, jak předvídá Lutz se svými kolegy, na jejich pozdější reprodukční intence a následně i reprodukční chování. Za standard tak začne být postupně považována ne rodina dvoudětná, nýbrž rodina s jedním dítětem, což se bude projevat i na nízké konečné úhrnné plodnosti.

Pro počet dětí, který lidé během svého života zploidí, je jistě důležitá i představa o chtěném počtu dětí, tento faktor je totiž mnohými autory chápán jako výrazná determinanta kohortní velikosti rodiny a my proto budeme tuto proměnnou v analýzách, které nyní následují, důsledně chápat jako nezávisle proměnnou. Představu o chtěném počtu dětí jsme v našem výzkumu – vzhledem k věkovým charakteristikám našeho vývěrového souboru – zjišťovali prostřednictvím otázky: *Pokud byste měl(a) ve svém životě úplně příznivé životní podmínky, jaký celkový počet dětí byste si přál(a)?* Jelikož podle *Pavlika, Rychtaříkové a Šubrtové* (1986) by takto formulovaná otázka mohla být chápána také jako otázka na „ideální počet dětí se specifikací“ (s. 645), používáme v některých analytických pasážích týkajících se této problematiky výraz „chtěný ideál“.

Připomínáme, že v našem souboru analyzujeme respondenty ve věku 40–55 let, což je věk, v němž podle českých demografických statistik dochází k reprodukci jen výjimečně, takže většina našich respondentů měla již svou reprodukci ukončenou. Je proto pravděpodobné, že respondenti formulovali své odpovědi na takto položenou otázku na základě zkušeností se svým počtem dětí.

Tabulka 4 uvádí základní zjištění o těchto představách – uváděné počty dětí jsou opět tabelovány zvlášť pro muže a ženy. Za naprosto příznivých individuálních podmínek by si muži přáli v průměru 2,09 dětí, ženy pak o něco vyšší počet, konkrétně 2,22 dětí (viz předposlední sloupec tabulky 4), tento rozdíl je podle t-testu statisticky signifikantní (na hladině významnosti $\alpha = 0,001$), takže není způsoben výběrovou chybou. Ve srovnání s průměrným počtem dětí, které respondenti skutečně mají (viz poslední sloupec tabulky), jsou ovšem chtěné počty za ideálních podmínek vyšší: u mužů byl průměrný chtěný počet dětí 2,09, zatímco ve skutečnosti měli v průměru 1,74 dětí. U žen byl poměr přání a skutečnosti 2,22:1,86 – oba rozdíly jsou statisticky signifikantní. Pokud by chtěné počty dětí byly naplněny, měla by tato generace takovou intenzitu plodnosti, že by zajistila prostou reprodukci obyvatel. Realita je však jiná, intenzita plodnosti byla nižší.

Tab. 4: Náznaky na chtëný počet dětí za příznivých životních podmínek respondenta podle pohlaví a skutečný počet dětí respondentů, (řádková procenta a průměry) | Respondents' opinions on the desired number of children under favorable living conditions by gender and by the actual number of children they have (row percentage and average)

	Chtëný počet dětí (za příznivých životních podmínek respondentů – v %)							Skutečný počet dětí
	0 dětí	1 dítě	2 děti	3 děti	4 děti	5+ dětí	průměr	průměr
Muži	3,3	14,4	58,3	19,0	3,7	1,4	2,09	1,74
Ženy	0,9	9,9	61,9	22,8	3,2	1,3	2,22	1,86
Celkem	2,2	12,2	60,0	20,8	3,4	1,4	2,15	1,80

Pramen: Datový soubor *Mužské reprodukční chování 2011*; vlastní výpočty (N = 2 104).

V našich číslech ovšem nacházíme to, co je typické pro všechny výzkumy tohoto druhu konaných v Evropě: skutečná plodnost (na agregované úrovni) je vždy nižší, než plodnost vyjadřovaná jako chtëný počet dětí,³⁾ což je konceptualizováno jako „nenaplněná plodnost“ (*fertility gap* nebo *child gap*).⁴⁾ Příčiny jsou různorodé, k těm hlavním patří problémy s neplodností (která je často efektem pozdních sňatků) a dále aktivity, které soutěží s plány na určitý počet dětí (viz např. *Bongaarts*, 2001).⁵⁾ Hodnoty chtëného počtu dětí, které uvedli čeští muži a ženy, se ale nijak neodlišují od zahraničních studií, které se pohybují, jak uvádí *Sleebo*s (2003), v intervalu 2,2–2,4 dětí. A podle údajů Eurobarometru z r. 2006, byly v ČR průměrné ideální počty dětí u respondentů ve věku 40–54 let 2,09 u mužů a 2,25 u žen (*Testa*, 2006: 31, tab. 4), tedy identické s našimi údaji.⁶⁾

Podívejme se nyní na strukturu vyjadřovaných názorů na chtëný počet dětí (tab. 4). Muži se častěji vyslovovali pro nižší počet dětí: 3 % mužů by za příznivých podmínek nechtěla žádné dítě (oproti 1 % žen) a 14 % by chtëlo jedno dítě (u žen to je pouze 10 % a tento genderový rozdíl je statisticky signifikantní na hladině $\alpha = 0,05$). Ženy naopak častěji než muži vyslovily přání mít za ideálních podmínek dvě (62:58 %) nebo tři děti (23:19 %) – i tyto rozdíly jsou statisticky signifikantní s pravděpodobností 95 %. Přání mít *extrémně nízký počet dětí*, to je pro žádné nebo jedno dítě, se tak vyslovilo na základě své životní reprodukční zkušenosti celkem 18 % mužů, ale jen 11 % žen (rozdíl je statisticky signifikantní s 99% pravděpodobností). Muži tedy častěji než ženy preferují ideál malé rodiny, ženy naopak ideál rodiny větší.

³⁾ Metodologicky nebývají tato srovnání úplně čistá, neboť se srovnávají data agregovaná (údaj o národní úhrnné plodnosti) s průměrem o ideálním počtu dětí, což je údaj vzešlý z výzkumných mikrodat (individuálních dat získaných v sociologickém šetření). Ideální by samozřejmě bylo mít data panelová z longitudinálního výzkumu, na nichž bychom mohli sledovat, jak se ideál vyjadřovaný respondenty na začátku reprodukční dráhy podařilo po 25 letech naplnit. Je velkou škodou, že taková data u nás zatím nemáme – jisté možnosti budou skýtat data z českých dvou vln GGS – samozřejmě, až budou příslušnými výzkumníky pro vědeckou komunitu uvolněna.

⁴⁾ V češtině nemáme pro koncept jako je *fertility* nebo *child gap* adekvátně úderný výraz. Nechceme jej překládat nehezkým opisem „rozdíl mezi požadovaným (nebo ideálním) a skutečným počtem dětí“, takže jsme se rozhodli pro volnější překlad – „nenaplněná plodnost“

⁵⁾ Realizovaná plodnost na individuální úrovni (to je počet dětí respondentů), může být samozřejmě i vyšší, než je ideální počet dětí – pak bychom mohli hovořit o „přeplněné plodnosti“: zde sehraávají roli nechtěná těhotenství (i když těch v současných „antikoncepčních“ společnostech ubývá), smrt dítěte nebo snaha mít další dítě určitého pohlaví (*Bongaarts*, 2001).

⁶⁾ Ideální počty dětí byly měřeny prostřednictvím otázky: *A pro vás osobně, jaký by byl ideální počet dětí, který byste chtël/a mít? (And for you personally, what would be the ideal number of children you would like to have or would have liked to have had?)* Významem se podobá našemu způsobu měření, takže údaje jsou porovnatelné.

Tab. 5: Průměrný skutečný počet dětí v závislosti na chtěném počtu dětí

The average actual number of children in relation to the desired number of children

		Chtěný počet dětí					
		0 dětí	1 dítě	2 děti	3 děti	4 děti	5+ dětí
Průměrný skutečný počet dětí:	Muži	0,13	0,69	1,76	2,42	2,76	3,07
	Ženy	0,00*	0,79	1,75	2,42	3,14	3,25

Pozn.: * Zde bylo pouze 9 případů.

Pramen: Datový soubor *Mužské reprodukční chování 2011*; vlastní výpočty (N = 2 133).

Konfrontujeme nyní tyto počty dětí, které by si respondenti v pro ně příznivých životních podmínkách přáli, s realitou, tedy s jejich skutečnými počty poněkud detailněji. V tabulce 5 jsou uvedeny údaje o tom, v jakém statistickém vztahu jsou skutečné počty dětí (ty jsou v tabulce vyjádřeny ve formě průměrů) a chtěné počty za ideálních životních podmínek. Obsahují jedno důležité sdělení: muži i ženy, kteří měli jako ideál vyšší počet dětí, na něj nedosáhli, např. muži s ideálem 4 dětí měli v průměru pouze 2,76 dětí, ženy se stejným ideálem měly 3,14 dětí, avšak ženy se ideálu blížily více než muži. Podobné to je u ideálu pěti dětí (tab. 5).

Tyto výsledky jsou velmi zajímavé ve srovnání s výzkumem *ISSP Rodina*, který byl v ČR proveden v r. 1994. Jak zjistila *Fialová s Tučkem* (1997: 6), čeští muži a ženy starší 35 let (což je kohorta narozená v r. 1959 a dříve – *Fialová s Tučkem* tehdy v souladu s demografickou statistikou předpokládali, že věk 35 let je již věkem ukončené reprodukce), kteří považovali za ideál dvě děti v rodině, měli v průměru 1,8 dítěte (v našem souboru to je také 1,8); ti, kteří jako ideální počet uvedli tři děti, měli v průměru 2,3 dítěte (v našem souboru je průměr 2,4). Máme zde tak záznam o značné stabilitě reprodukčních ideálů a reprodukčního chování dřívějších generací.⁷⁾

Celková korelace (Pearsonovo r) mezi skutečným počtem dětí a chtěným ideálem byla ovšem pro muže

a ženy stejná: 0,58 a 0,57 a je na úrovni středně silné korelace. Přepočítáme-li tento údaj na koeficient determinace,⁸⁾ abychom určili, jakou silou ovlivňuje nezávisle proměnná – v našem případě ideální počet dětí – proměnnou závislou (skutečný počet dětí), zjistíme, že ideál vysvětluje 34 % variance ve skutečném počtu.⁹⁾

Na základě výše uvedených zjištění si musíme položit otázku: jaké byly podíly respondentů, u nichž se chtěný ideál a skutečnost shodovaly, a jaké byly podíly, u nichž se ideál a skutečnost lišily. Odpověď přináší tabulka 6, v níž již pro zjednodušení nerozlišujeme mezi muži a ženami, neboť výsledky byly pro obě pohlaví velmi podobné.

Podíly uvedené na diagonále tabulky uvádějí respondenty, u kterých se chtěný ideál a skutečný počet dětí protíná: těch bylo celkově 62 %. Podíly v políčkách nad diagonálou jsou respondenty, jejichž chtěný počet dětí je vyšší než skutečný počet: těch bylo celkem 32 %. Pod diagonálou jsou pak respondenty, jejichž chtěný počet dětí byl nižší, než skutečnost: celkově jich 6 %.¹⁰⁾

Můžeme tedy konstatovat, že podle našich dat v generaci narozené v období 1956–1971 téměř dvě třetiny respondentů (62 %) dosáhly na konci svého reprodukčního období takového počtu dětí, které by za příznivých podmínek chtěly. Jejich plodnost byla tedy z hlediska jejich přání naplněna. Plná třetina (32 %) měla ale chtěný počet dětí **vyšší**, než kolik jich

⁷⁾ Je ovšem pravda, že ISSP 1994 měřil ideální počet dětí standardně používanou otázkou: Když vezmete v úvahu všechny okolnosti, jaký je podle vašeho názoru ideální počet dětí v rodině?

⁸⁾ Korelační koeficient umocníme a vynásobíme stem: $0,58^2 \cdot 100 = 0,34 \cdot 100 = 34 \%$.

⁹⁾ Pokud použijeme pro změření síly souvislosti asymetrický koeficient Somersova d (ten je sice určen pro měření souvislosti dvou pořadových proměnných, ale to je v tomto případě zanedbatelná nepřesnost), pak je korelace v tomto případě pro muže $d = 0,60$ a pro ženy $d = 0,58$.

¹⁰⁾ *Fialová – Tuček* (1997: 6) uvádějí ve své zprávě z dat ISSP 1994 poněkud odlišnou distribuci. U respondentů starších 35 let se „u poloviny ideální a skutečný počet dětí shodoval: třetina uvedla, že ideální počet je vyšší než počet dětí, které mají, a 17 % považovalo za ideální nižší počet, než s jakým mělo zkušenosti.“

Tab. 6: Vztah mezi chtěným a skutečným počtem dětí (celková %) | Relation between the desired number of children and the actual number of children respondents have (total percentage)

Skutečný počet dětí	Chtěný počet dětí						Celkem
	0 dětí	1 dítě	2 děti	3 děti	4 děti	5+ dětí	
0 dětí ¹¹⁾	2,1	4,8	5,3	1,0	0,1	0,0	13,3
1 dítě	0,0	6,3	8,8	1,5	0,1	0,0	16,7
2 děti	0,1	0,9	42,4	7,4	1,0	0,3	52,1
3 děti	0,0	0,3	2,6	9,9	0,9	0,5	14,2
4 děti	0,0	0,0	1,0	0,8	1,1	0,1	3,0
5+ dětí	0,0	0,0	0,1	0,2	0,1	0,3	0,7
Celkem (N = 2 328)	2,2	12,3	60,2	20,9	3,3	1,2	100 %

Pramen: Datový soubor *Mužské reprodukční chování 2011*; vlastní výpočty (N = 2 133).

ve skutečnosti měla. Tato třetina respondentů tedy svá přání neuskutečnila a jsou to tak ti, na které lze aplikovat koncept „nenaplněné plodnosti.“ Těch, kteří naopak svůj chtěný počet překročili, bylo pouhých 6 % – a jsou to ti, které bychom mohli označit výrazem „respondenti s přeplněnou plodností“.

V interpretaci vztahu mezi chtěným ideálem a skutečností zůstává samozřejmě otázkou, zdali chtěný počet dětí je skutečně i v této věkové skupině respondentů (40–55 let) nezávisle proměnnou. Nebyly odpovědi našich respondentů na otázku o počtu dětí, které by si přáli v příznivých životních podmínkách, ovlivněny jejich reprodukční historií a skutečným počtem jejich dětí? Ostatně i zahraniční studie uvádějí, že předsta-

vy o určitém počtu dětí jsou závislé na věku: mladší respondenti mají obvykle rozdíl mezi ideálem a skutečností vyšší, neboť mají tendenci přeceňovat své životní šance (častěji ve svém budoucím životě očekávají – pochopitelně – pozitivní životní události), zatímco starší respondenti „filtrují“ své ideály prismatem svých životních zkušeností (viz např. *Sleeboos*, 2003). Náš výsledek je ale podstatně odlišný od zahraniční situace: např. ve Francii nedosáhlo na chtěný (*desired*) počet dětí 1 % žen ve věku 45–49 let, ve Švédsku a v Itálii 2 %, ve Španělsku 7 % (*Sleeboos*, 2003: 29), v našem souboru to bylo 34 % žen.¹²⁾

Předpokládáme však v souladu se zahraničními autory,¹³⁾ že individuální představa o chtěném ideálu

¹¹⁾ 13 % bezdětných respondentů je z hlediska konečné plodnosti této generace ve srovnání s populací ČR poněkud velký podíl. Tento 13% podíl se ovšem v našem souboru rozpadá na 16% bezdětnost mužů a 10% bezdětnost žen. Podle dat sčítání lidu 2011 bylo ve věkové skupině 40–54 let v ČR 6 % bezdětných žen. Vysvětlení tohoto rozdílu spočívá v tom, že 10 % našich respondentů (ve věku 40–47 let) uvedlo, že uvažují o možnosti mít další dítě, takže podíl bezdětnosti by se takto mohl o něco snížit a přiblížit se celorepublikovému údaji.

¹²⁾ Tato data, která pocházejí z mezinárodního projektu Family and Fertility Survey (FFS) realizovaného v letech 1988–1999 (např. *Festy – Prioux*, 2002), nejsou ale tak úplně srovnatelná s našimi, neboť *Sleeboos* uvádí podíly respondentů, které nenaplnily svůj požadovaný počet dětí (*desired number of children*), zatímco naše otázka zněla na počet dětí v ideálních životních podmínkách. Nicméně jako určitý indikátor snad mohou posloužit.

¹³⁾ Např. *Gustovos a Nam* (1970) předpokládali, že ve společnostech s vyspělými technologiemi a hodnotovým systémem, který zdůrazňuje racionalitu rozhodování, budou ideály poměrně těsně korespondovat s jednáním. *Bumpass* (1967) nalezl jistou empirickou evidenci, že představy o velikosti rodiny jsou formovány již v mládí a zůstávají poměrně stabilní a ovlivňují pozdější reprodukční chování. *Westoff a Potvin* (1966) také potvrdili stabilitu představ o velikosti rodiny a také to, že jsou formovány v době socializace (ve věku 8–13 let) a konstituujícími prvky jsou počet sourozenců dívky (výsledky mají založeny na analýzách souboru žen), počet dětí v rodinách jejich kamarádek a v rodinách jejich referenčních skupin (s. 496). I u nás, jak zjistila *Štátná*, se „předmanželské rodičovské plány většinou příliš nemění“ (2007: 728). Existují ovšem i autoři např. *Namboodiri* (1972) nebo *Jones* (1982), kteří tvrdí, že rozhodování o počtu dětí má naopak sekvenční podobu, že představa o velikosti rodiny se stabilizuje až poté, kdy plození dětí bylo započato.

Tab. 7: Vztah mezi chtěným a skutečným počtem dětí (řádková %) | Relation between the desired number of children and the actual number of children respondents have (row percentage)

Ideální počet dětí	Skutečný počet dětí						Celkem
	0 dětí	1 dítě	2 děti	3 děti	4 děti	5+ dětí	
0 dětí	93,6	2,1	4,3	0,0	0,0	0,0	100 % (N = 47)
1 dítě	39,3	51,1	7,3	2,3	0,0	0,0	100 % (N = 262)
2 děti	8,8	14,6	70,5	4,4	1,6	0,2	100 % (N = 1 283)
3 děti	4,7	7,2	33,5	47,6	3,8	1,1	100 % (N = 445)
4 děti	2,9	4,3	30,0	27,1	32,9	2,9	100 % (N = 70)
5+ dětí	3,8	0,0	26,9	38,5	7,7	23,1	100 % (N = 26)
Celkem	13,3	16,7	52,1	14,2	3,0	0,7	100 % (N = 2 133)

Pramen: Datový soubor *Mužské reprodukční chování 2011*; vlastní výpočty (N = 2 133).

odráží hodnotové struktury člověka a jelikož hodnoty jsou obecně chápány jako motivační faktory jednání, považujeme i v našich dalších analýzách proměnnou „chtěný počet dětí“ za proměnnou nezávislou, která v průběhu reprodukčního období „řídí“ reprodukční chování a ovlivňuje výsledný počet dětí. Podle toho proto náležitě přepočítáme tabulku 6 a utvoříme z ní tabulku 7, v níž jsou vypočítána řádková procenta, která vedou k jinému způsobu výkladu.

Z respondentů, kteří by nechtěli mít žádné dítě, jak ukazuje první řádek tabulky 7, bylo ve skutečnosti bezdětných plných 94 % (v absolutních počtech jich bylo ale pouze 44). Zde se tedy přání a skutečnost víceméně setkaly. Respondenti, kteří by chtěli jedno dítě (druhý řádek tabulky), své přání realizovali v 51 % případů, přičemž plných 39 % respondentů v této kategorii svou plodnost nenaplnilo – měli skutečný počet dětí nižší než chtěný ideál (neměli žádné dítě). Z těch, jejichž přáním byly dvě děti, jej uskutečnilo 71 % respondentů, 23 % z nich mělo nižší počet dětí než ideál (měli 0 nebo 1 dítě). Konečně z těch, kteří by si za ideálních podmínek přáli mít tři děti, své přání realizovalo 48 % respondentů, plných 45 % z nich ale

mělo skutečný počet dětí nižší, přičemž 12 % z nich mělo maximálně jedno dítě. Ukazuje se tedy, že nejčastěji je naplňováno přání o bezdětnosti, dále přání dvou dětí a přání jednoho dítěte.

Měli naši respondenti v průběhu svého života jasnou představu o počtu dětí, kterou neměnili, nebo došlo k její proměně? Víme již, že v literatuře existuje daty podložená teze jak o stabilitě této představy, tak o její proměnlivosti (pozn. 9). Naše nálezy podporují tezi o neměnnosti: 73 % respondentů svou představu neměnilo, 23 % ji změnilo a 4 % si na to již nepamatovala. Řečeno jinými slovy, téměř tři čtvrtiny námi zkoumané generace nám sdělily, že o počtu svých dětí měly jasnou představu již na počátku své reprodukční dráhy a té se držely po celou její dobu. Je to důležitý výsledek s potenciálně dalekosáhlou implikací. Mělo by z něj vyplývat, že pro odhad konečné plodnosti by mohlo být de facto postačující, abychom ve výzkumech mapujících populační klima kladli otázku na to, kolik dětí si respondenti přejí mít. Z odpovědí bychom pak mohli odhadovat konečnou plodnost. Otázkou zde ale je, zdali stejný vztah mezi představou o počtu a dětí a konečnou plodností bude platit i v současných

Tab. 8: Vliv neměnnosti představy o počtu dětí na průměrný počet dětí respondent | The effect of unchanging ideas about the number of children to have on the average number of children a respondent has

Představa o počtu dětí:	Průměr	
	muži	ženy
Měnila se	2,0	1,7
Neměnila se	1,7	1,9

Pramen: Datový soubor *Mužské reprodukční chování 2011*; vlastní výpočty (N = 2 133).

mladších generacích. Naše data nám také říkají, že to byly o něco častěji ženy (26 %) než muži (21 %), které svou představu o konečném počtu svých dětí měnily (tento rozdíl je statisticky signifikantní s 95% pravděpodobností).

Tento výsledek ovšem logicky navozuje další otázku: do jaké míry se tyto skutečnosti podepisují na výsledném počtu dětí respondentů? Z tabulky 8 vyplývá, že vliv zde existuje, ale je odlišný u mužů a žen.

Muži, kteří svou představu o počtu dětí v průběhu svého života měnili, měli v průměru více dětí (1,96) než muži, kteří svou představu neměnili (1,69).¹⁴⁾ Změna zde z hlediska výsledného počtu dětí byla pozitivní, tedy vedla k vyššímu počtu dětí. U žen tomu ale bylo naopak: ty, které měnily svou představu, měly v průměru méně dětí (1,73) než ty ženy, které svou jasnou představu o počtu dětí nezměnily (1,86).¹⁵⁾ Ženy tak svou představu změnily k nižšímu počtu dětí.

A jak proměnlivost či neměnnost představ o počtu dětí ovlivnily chtěné a skutečné počty dětí? Změna představ způsobovala, jak ilustruje tabulka 9, že respondenti, kteří měnili své představy o počtu svých dětí, měli ve srovnání s těmi, kteří svou představu neměnili, mnohem častěji skutečný počet dětí nižší než chtěný počet (sloupec „Skutečnost nižší než ideál“ v tabulce 9). A naopak neměnnost představ o počtu dětí vedla výrazně často k tomu, že chtěný

a skutečný počet dětí byl ve shodě (viz údaje ve sloupci „Skutečnost stejná jako přání“ v tabulce 9). U žen byla ovšem asociace mezi těmito dvěma proměnnými (nezávisle proměnnou zde je, zdali se měnila představa o počtu dětí) měřená prostřednictvím asymetrického koeficientu Somersovo d , mnohem silnější než u mužů: $d = 0,31$ pro ženy a $d = 0,10$ pro muže.

Shrnutí těchto výsledků je jasné: U žen platí, že trvalá a neměnná představa o počtu dětí nejenže zvyšovala průměrný počet dětí, ale vedla také k tomu, že skutečný a chtěný počet dětí byl v naprosté většině v souladu. Pokud se představy měnily, pak to vedlo mnohem častěji k tomu, že jejich skutečný počet dětí byl nižší, než chtěný. U mužů tomu bylo jinak. Neměnnost představ o počtu dětí vedla v průměru k jejich nižšímu počtu, ale z hlediska chtěného a skutečného počtu dětí platí už stejný vzorec jako u žen, byť ne tak výrazně: změna představ o počtu dětí v průběhu života způsobovala, že muži velmi často nenaplnili svůj ideální počet dětí.

SHRnutí A ZÁVĚRY

V tomto článku jsme se na základě speciálně provedeného sociologického výzkumu zaměřili na zkoumání vztahu mezi představami o velikosti rodiny, o ideálním počtu dětí a skutečném počtu dětí na vzorku

Tab. 9: Vliv neměnnosti představy o počtu dětí na skutečný a chtěný počet dětí (řádková %) | The effect of unchanging ideas about the number of children to have on the average actual and desired number of children (row percentage)

Představa o počtu dětí	Skutečnost versus chtěný počet dětí		
	skutečnost nižší než přání	skutečnost stejná jako přání	skutečnost vyšší než přání
Muži			
Měnila se	43,2	45,4	11,5
Neměnila se	28,6	65,6	5,8
Ženy			
Měnila se	56,3	37,0	6,7
Neměnila se	22,6	72,7	4,7

Pramen: Datový soubor *Mužské reprodukční chování 2011*; vlastní výpočty (N = 1 998).

¹⁴⁾ Rozdíl je statisticky významný s pravděpodobností 99 %.

¹⁵⁾ Tento rozdíl je ovšem významný pouze s pravděpodobností 92 %.

respondentů reprezentujících českou populaci s ukončenou reprodukcí. Zjistili jsme, že v mentálních modelech této generace narozené v období 1956–1970 je za model malé rodiny považována víceméně univerzálně rodina s jedním dítětem a naopak za model velké rodiny rodina se čtyřmi nebo s pěti a více dětmi. Nicméně ne pro zanedbatelný podíl mladší části této generace (ve věku 40–47 let) je modelem velké rodiny již rodina se třemi dětmi (a v podsouboru mužů tohoto věku je to již téměř třetina). Tyto mentální modely jsou, jak říkají naše data, do jisté míry statisticky propojeny se skutečností, to je se skutečným počtem dětí. Na základě našich dat argumentujeme, že hypotéza o pasti nízké fertility, formulována *Lutzem, Skirbekkem* a *Testou* (2006) by mohla být plausibilní i v českých podmínkách. Dále jsme se v našem článku zabývali vztahem mezi ideálním počtem dětí (formulovaným jako osobní ideál v příznivých životních podmínkách) a skutečným počtem dětí. Zjistili jsme, že mezi těmito dvěma jevy existuje středně silná korelace na úrovni $r = 0,58$, která říká (vyjádřena ve formě koeficientu determinace), že 34 % variability v konečném počtu dětí lze vysvětlit působením mentálního faktoru, to je představami o ideálním počtu dětí. Naše výsledky dále říkají, že velká část námi zkoumané generace (62 %) měla tolik dětí, kolik považovala za ideální a že naopak plná třetina měla počet dětí nižší než považovala za ideál. Je to poměrně vysoký podíl, který však s ohledem na to, jak byl ideální počet dětí v našem výzkumu zjišťován, říká, že tito respondenti prostě ze svého hlediska neměli ideální životní podmínky pro naplnění své představy o počtu dětí. Jak by měly tyto životní podmínky vypadat bohužel nevíme, kvantitativní povaha našeho výzkumu nedovolila tyto jistě značně rozmanité a individuální důvody adekvátně zachytit – k tomu by byla mnohem příhodnější forma výzkumu kvalitativního. Poměrně jednoznačný výsledek přineslo také sledování toho, zdali lidé mění představu o celkovém počtu svých dětí, které by

si přáli mít. Ačkoliv v literatuře existují jak výsledky, které hovoří o neměnnosti představ, tak také o tom, že představy o počtu dětí jsou plastické a mají povahu sekvenčního modelu (idea o počtu dětí se formuje postupně po zkušenostech s narozením každého dítěte), většina námi zkoumané populace (73 %) tvrdí, že svou představu o počtu dětí neměnila. Ty, které představu měnily, byly častěji ženy než muži. Pro výsledný počet dětí to mělo zanedbatelný efekt. Ženy, které svou představu o počtu dětí nezměnily, měly nejen v průměru vyšší počet dětí, ale měly také v souladu svůj ideální a skutečný počet. Pokud se ale jejich představy změnily, vedlo to k nenaplněné plodnosti, tedy k nižšímu počtu dětí než byl jejich ideál. U mužů ale, jelikož mužský ideál o počtu dětí je poněkud nižší než ideál ženský, vedla neměnnost představ o počtu dětí v průměru k jejich nižšímu výslednému počtu.

Naš článek vznikl v kontextu zkoumání mužské plodnosti, v níž se snažíme, v souladu s mnohými zahraničními badateli (blíže k tomu *Rabušic – Chromková*, 2011) ukázat, že plodnost má smysl vidět v mužské i ženské perspektivě. Prezentované výsledky ukazují, že v mentálních modelech o velikosti rodiny se v české populaci, která je na konci své reprodukční dráhy a která byla předmětem našeho výzkumu, muži a ženy příliš neodlišují. Naš výzkum nás ale opět utvrdil v přesvědčení, že vniknout do detailů reprodukčního procesu a pochopit, co se během něj odehrává (navíc v mužské a ženské perspektivě), vyžaduje speciálně designovaný longitudinální výzkum, nejlépe v jeho panelové formě. Ten totiž umožňuje vzít v analýzách v úvahu působení tří podstatných faktorů, které ovlivňují lidské chování prostřednictvím tzv. *Age-Period-Cohort* (ACP) přístupu: tedy ve sledování působení efektů věkového stárnutí jedince (*age*), vlivu dobových podmínek, v níž jeho život probíhá (*period*) a vlivu kohorty nebo generace, chcete-li (*cohort*), v jejímž prostředí byl jedinec socializován a v průběhu svého života se pohyboval.

Literatura

- Billari, F. – Philipov, D. – Testa, M. R. 2009. Attitudes, norms and perceived behavioural control: explaining fertility intentions in Bulgaria. *European Journal of Population*, 25(4), s. 439–466.
- Bongaarts, J. 2001. Fertility and reproductive preferences in post-transitional societies. *Population and Development Review*, Supplement to vol. 27, s. 260–281.

- Bumpass, L. L. 1967. Stability and change of family marriage. *Journal of Social Issues*, 23(4), s. 83–98.
- Esping-Andersen, G. 2007. *Investing in Children and their Life Chances*. Paper prepared for the Fundacion Carolina International Workshop 'Welfare State and Competitivy'. Madrid April 26–27. 2007.
Dostupné z: <http://dcpis.upf.edu/~gosta-esping-andersen/materials/investing_children.pdf>.
- Festy, P. – Prioux, F. 2002. *An evaluation of the fertility and family surveys project*. New York and Geneva: United Nations.
- Fialová, K. – Tuček, M. 1997. Názory na ideální počet dětí ve vybraných evropských zemích. *Demografie*, 39 (1), s. 1–12.
- Goldstein, J. – Lutz, W. – Testa, M. R. 2003. The emergence of sub-replacement family size ideals in Europe. *Population Research and Policy Review*, 22 (5–6), s. 479–496.
- Gustavus, S. O. – Nam, Ch. B. 1970. The formation and stability of ideal family size among young people. *Demography*, 7 (1), s. 43–51.
- Jones, G. W. 1982. Fertility Determinants: Sociological and Economic Theories. In Ross, J. A. (ed.) *International Encyclopedia of Population*, s. 279–285. New York: The Free Press
- Lutz, W. – Skirbekk, V. – Testa, M. R. 2006. The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, s. 167–192
- Nambodiri, N. K. 1972. Some Observations on the Economic Framework for Fertility Analysis. *Population Studies*, 26, s. 185–206.
- Pavlík, Z. – Rychtaříková, J. – Šubrtová, A. 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia.
- Rabušic, L. – Chromková Manea, B. 2011. Řekni, kde ti muži jsou? O chybějících mužích ve studiích reprodukce. *Sociální studia*, 8 (4), s. 47–66.
- Sleenbos, J. 2003. Low Fertility Rates in OECD Countries: Facts and Policy Responses. *OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers*, No. 15, OECD Publishing. Dostupné z: <<http://dx.doi.org/10.1787/568477207883>>.
- Testa, M. R. 2006. *Childbearing Preferences and Family Issues in Europe*. Special Eurobarometer 253 / Wawe 65.1, European Commission.
- Toulemon, L. – Testa, M. R. 2005. Fertility intentions and actual fertility: A complex relationship. *Population and Societies*, No. 415.
- van Peer, Ch. 2002. Desired and realized fertility in selected FFS-countries. In M. Macura – G. Beets (eds.). *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research*. Vol. 1, s. 117–142. New York, Geneva: United Nations.
- Westoff, Ch. F. – Potvin, R. H. 1966. Higher Education, Religion and Women's Family-Size Orientation. *American Sociological Review*, 31 (4), s. 489–496.

LADISLAV RABUŠIC^{***})

je profesorem katedry sociologie FSS MU a ředitelem Ústavu populačních studií FSS MU. Svůj badatelský zájem soustřeďuje především na problematiku populačních studií v kontextu společenských změn a na otázky hodnotových proměn. Je autorem desítek statí a řady kapitol v knihách publikovaných jak doma, tak i v zahraničí. Je českým zástupcem v Radě programových ředitelů konsorcia European Values Study.

BEATRICE CHROMKOVÁ MANEA^{****})

je absolventkou doktorského studia sociologie a působí v Ústavu populačních studií FSS MU jako odborná pracovnice. Zabývá se především tématy týkajícími se reprodukčního chování se zaměřením na muže a rodinné politiky. K jejím dalším výzkumným zájmům patří oblast sociologie zdraví, kde se zabývá vztahem mezi zdravotním stavem a blahobytem. Výsledky její práce jsou publikovány v odborných článcích a knihách.

***) Kontakt: rabu@fss.muni.cz.

****) Kontakt: manea@fss.muni.cz.

SUMMARY

In this article, the authors focus on the relationship between opinions on family size, the ideal number of children and the actual number of children, using data from a sociological study conducted on the Czech population aged 40–55. They discuss the desired number of children under ideal conditions and the actual number of children respondents have, and tackle the issue of how these two indicators are linked. They also investigate whether people have a clear idea of the number of children they want to have, whether their plans change in time, and how these plans relate to realised fertility. All the analyses are run in a cross-gender perspective, as the authors are aware of the fact that the reproductive behaviour of men and women differs. The results indicate that the one-child family is regarded as the norm for the generation born between 1956 and 1970, while a large family model is deemed to be one with four or five or more children. However, for a not insignificant share of the sample in the study (respondents aged 40–47 years) a family with three children is regarded as the model of a large family. The next part of the analysis deals with the possible relationship between the desired number of children under ideal conditions

and the actual number of children. The authors find a moderate correlation between these two indicators and reveal that 34% of the variability in the final actual number of children can be explained by the effects of a mental factor represented by notions of the ideal number of children. In this context, the authors found that a large share of the surveyed sample (about 62%) had the same number of children as what they expressed as ideal, and, conversely, that one-third of all respondents had fewer children than the number of children they considered to be ideal. The last issue the article discusses is the changeability of fertility plans and how these plans relate to actual fertility levels. The majority of the population surveyed (73%) claimed that their fertility plans had not changed. Most of those respondents whose fertility plans had changed were women. This fact had a significant impact on the realised number of children. Not only should those women who changed their fertility plans have a higher number of children, but the ideal and actual number of children should also coincide. If their plans changed/did not change and this resulted in unrealised fertility, the women had fewer children than what they considered ideal.